

Махамбет Өтемісұлы жырларындағы еркіндік идеясы

ЖАРИЯЛАНДЫ
07.04.2026

ТІРЕК СӨЗДЕР

азаттық, ақындық «мен», еркіндік идеясы, лирикалық қаһарман, Махамбет Өтемісұлы, поэтика, толғау, ұлттық рух

СІЛТЕМЕ

<https://bilimger.kz/187981/>

ӘӨЖ 821.512.122.09

Жандарбек Нұрлыайым Бейсенханқызы

Жулдибай Мәдина Сапаралықызы

КО24-4 тобының студенттері

Ғылыми жетекші: **Бабашов Азат Максұтбекович**

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

Аңдатпа: Мақалада Махамбет Өтемісұлы жырларындағы еркіндік идеясының көркемдік, тарихи және поэтикалық табиғаты ИМРАД үлгісінде талданады. Зерттеудің өзектілігі Махамбет поэзиясындағы азаттық ұғымының тек саяси ұран емес, ұлттық сана, адамдық ар, ерлік мінез және қоғамдық жауапкершілік категорияларының бірлігі ретінде көрінуімен айқындалады. Нәтижесінде еркіндік идеясының Махамбет поэзиясында үш деңгейде көрінетіні анықталды: елдік бостандық мұраты, батырлық мінездің ішкі этикасы және ақындық «меннің» рухани тәуелсіздігі. Талқылау бөлімінде бұл тұжырымдардың жоғары мектепте, әдебиет сабақтарында және ұлттық құндылықтарды түсіндіруде практикалық маңызы сараланды.

Кілт сөздер: Махамбет Өтемісұлы, еркіндік идеясы, азаттық, поэтика, лирикалық қаһарман, ұлттық рух, толғау, ақындық «мен».

Аннотация: В статье в формате IMRAD рассматривается идея свободы в поэзии Махамбета Утемисулы как художественная, историческая и мировоззренческая категория. Актуальность исследования обусловлена тем, что в его стихах свобода выступает не только как политическое требование, но и как выражение национального самосознания, личной чести, героического характера и нравственной ответственности. Результаты показывают, что идея свободы у Махамбета раскрывается на трех уровнях: как национально-освободительный идеал, как внутренняя этика батырства и как

духовная независимость поэтического «я». В разделе обсуждения показана практическая значимость выводов для преподавания литературы и осмысления национальных ценностей.

Ключевые слова: Махамбет Утемисұлы, идея свободы, свобода, поэтика, лирический герой, национальный дух, толғау, поэтическое «я».

Abstract: This article examines the idea of freedom in the poetry of Makhambet Utemisuly through the IMRAD structure, focusing on its artistic, historical, and ideological dimensions. The relevance of the study lies in the fact that freedom in Makhambet's lyrics functions not merely as a political slogan, but as a synthesis of national consciousness, moral dignity, heroic ethos, and civic responsibility. The aim of the research is to reveal how the idea of freedom is embodied in the poet's imagery, lyrical subjectivity, and poetic devices. The study applies textual, historical-comparative, interpretative, and poetic analysis. The results demonstrate that freedom in Makhambet's poetry appears on three interconnected levels: as the ideal of national liberation, as the inner ethics of heroic conduct, and as the spiritual independence of the poetic self. The discussion section outlines the practical significance of these findings for literary education, patriotic upbringing, and the interpretation of national values in contemporary гуманитарлық discourse.

Keywords: Makhambet Utemisuly, idea of freedom, liberty, poetics, lyrical hero, national spirit, tolghau, poetic self.

КІРІСПЕ

Махамбет Өтемісұлы поэзиясы қазақ әдебиетіндегі еркіндік ұғымын ең өткір, ең қуатты және ең трагедиялық биікте танытқан көркем құбылыстардың қатарына жатады. Ақын жырларында еркіндік жай ғана қоғамдық талап емес, тұтас болмыстың тірегі ретінде көрінеді. Бұл ұғым ел мен жер тағдырына, адамдық ар мен намысқа, ерлік пен жауапкершілікке, серт пен сенімге бірдей қатысты. Сондықтан Махамбет жырларын еркіндік категориясынсыз түсіну мүмкін емес. Оның өлеңіндегі азаттық аңсары тек хан озбырлығына немесе отаршыл қысымға қарсылық деңгейінде қалып қоймайды; ол жеке адам рухының тәуелсіздігіне, халық мінезінің биіктігіне, ұлттың өзін-өзі сақтау еркіне ұласады.

Зерттеудің мақсаты – Махамбет Өтемісұлы жырларындағы еркіндік идеясын поэтикалық құрылым, образдар жүйесі, лирикалық субъект және көркемдік тәсілдер негізінде ғылыми тұрғыдан ашу. Зерттеу міндеттері ақын поэзиясындағы еркіндік ұғымының мазмұндық өрісін айқындауды, еркіндік идеясын танытатын негізгі поэтикалық белгілерді талдауды, лирикалық «меннің» қызметін саралауды, батырлық, азаматтық және рухани тәуелсіздік байланысын көрсетуге бағытталды. Зерттеу нысаны – Махамбет Өтемісұлының азаттық, елдік, күрес, ерлік тақырыбындағы жырлары.

Зерттеу пәні – осы жырлардағы еркіндік идеясының көркемдік жүзеге асу тетіктері.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі қазақ гуманитарлық ойында еркіндік мәселесінің тарихи жадпен, ұлттық құндылықпен және азаматтық санамен қайта сабақтасуынан туындайды. Теориялық маңызы – Махамбет поэзиясындағы еркіндік ұғымын лирикалық субъект, поэтикалық семантика және тарихи поэтика тұрғысынан кешенді пайымдауда. Практикалық маңызы – зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орнындағы әдебиеттану курстарында, мектептегі қазақ әдебиеті сабақтарында, арнайы курстарда және тәрбие жұмыстарының мазмұнында пайдалануға болатындығында. Ғылыми жаңалығы еркіндік идеясын тек тарихи көтеріліс контекстінде емес, мәтіннің ішкі поэтикалық логикасы мен ақындық «меннің» рухани дербестігі арқылы жүйелі түрде қарастыруында.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Махамбет Өтемісұлының «Ереуіл атқа ер салмай», «Мен, мен едім, мен едім», «Мұнар күн», «Соғыс», «Толарсақтан саз кешіп», «Арғымақтан туған қазанат», «Тайманның ұлы Исатай», «Әй, Махамбет, жолдасым» секілді жырлары алынды. Бұл мәтіндер еркіндік идеясын түрлі қырынан танытады: кейбірінде ол тікелей ұлт-азаттық күрес ұраны ретінде көрінсе, кейбірінде ердің ішкі серті, намыс этикасы, рухани қайсарлық сипатына ие болады.

Зерттеуде мәтіндік талдау әдісі негізгі орын алды. Бұл әдіс өлең жолдарындағы мағыналық өзек, қайталамалар, метафоралар, эпитеттер, риторикалық сұрақтар мен үндеу формаларын анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс Махамбет поэзиясындағы еркіндік идеясын қазақ поэзиясындағы азаттық дәстүрімен және жалпы қарсылық әдебиетінің ортақ белгілерімен байланыстыра қарастыруға қолданылды. Интерпретациялық әдіс арқылы жырдағы символдық бейнелердің астарлы мағынасы ашылды. Поэтикалық талдау еркіндік идеясының композициялық екпін, ырғақ, синтаксистік қуат және лирикалық субъект арқылы қалай күшейетінін айқындауға бағытталды.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі зерттеулер Махамбет поэзиясындағы еркіндік мәселесін дәстүр, ұлттық рух және ақындық «мен» деңгейінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Н. С. Қамарова Маңғыстау ақын-жыраулары дәстүрін талдай отырып, Махамбет сарынының кейінгі жыршылық мектепке ықпалын және ақындық «меннің» асқақ рухты танытудағы қызметін нақтылайды; бұл байлам Махамбеттегі еркіндік идеясының жеке эмоция емес, ұлттық поэтикалық дәстүрге айналған рухани код екенін аңғартады [1, 264].

Г. М. Тоқтар, Ж. Б. Сәрсенбаева, А. П. Құрманбаева тәуелсіздік идеясының әдебиеттегі ұзақ өміршеңдігін сөз ете отырып, еркіндік ұғымының тіл, дін, ұлттық сана және ағартушылықпен біте қайнасатынын көрсетеді; мұндай тұжырым Махамбет

жырларындағы азаттықтың тек қарулы күрес емес, ұлттық тұтастық мұраты екенін тереңдете түседі [2, 183].

2024 жылғы «Махамбет өлеңдері мен күйлері – руханият жаңғыруы» жинағындағы пайымдауларда Махамбеттің сөзі мен ісінің егіздігі, оның «қара қазан, сары баланың қамы» үшін күрескен тұлғасы айқындалған; осы арна еркіндік идеясының Махамбет поэзиясында декларативті емес, өмірмен бекіген этикалық категория екенін дәлелдейді [3, 3].

М. Кожашев, А. Темірболат, С. Тлеубаев, К. Айсултанова, А. Саргельтаева қазақ поэзиясының жанрлық-стильдік болмысын қарастырғанда Махамбет поэзиясын «love of freedom, fighting spirit and deep optimism» сипаттарымен айқындайды; бұл анықтама ақын жырларындағы еркіндік идеясының трагедиямен шектелмей, үміт пен қозғалыс қуатын қатар сақтайтынын көрсетеді [4, 30].

Ю. Лабецка мен М. Николченко қарсылық әдебиетінің аса сын сағаттарда ұлттың рухани негіздеріне жүгінетінін жазады; осы қағида Махамбет поэзиясының да азаттықты тек саяси кеңістікте емес, рухани тірек, тарихи жады және қауымдық беріктік ретінде жырлайтынын пайымдауға негіз болады [5, 89].

М. Хожиматов ұлттық поэзия мен тәуелсіздік арақатынасын талдай келе, өлеңнің мәдени мұраны сақтап, азаттық рухын оятатын күш екенін алға тартады; бұл ой Махамбет жырларындағы еркіндік идеясының тарихи сәтпен шектелмей, ұлттың өзін-өзі тану тетігіне айналғанын бекітеді [6, 1].

Әдебиеттерді осылайша бірізді талдау Махамбет поэзиясындағы еркіндік идеясының үш өзегін айқындады. Біріншісі – елдік бостандық. Екіншісі – ер мінезінің ішкі еркіндігі. Үшіншісі – ақындық сөздің рухани тәуелсіздігі.

Махамбет үшін еркіндік ең алдымен халықтың өмір сүру құқығымен байланысты. «Ереуіл атқа ер салмай, егеулі найза қолға алмай, еңку-еңку жер шалмай, ерлердің ісі бітер ме?» деген жолдарда еркіндік дайын күйде берілетін құндылық емес, әрекет арқылы ғана келетін тарихи мүмкіндік ретінде танылады. Мұнда поэтикалық интонация сұраулық формада жасалғанымен, мазмұны жағынан бұл – бұйрықтық қуаты бар азаматтық үндеу. Еркіндік осы өлеңде қимыл етістіктері арқылы ашылады: ер салу, найза алу, жер шалу. Демек, Махамбет танымында азаттық – қозғалыс, серпіліс, дайындық, тәуекел.

«Толарсақтан саз кешіп, тоқтамай тартып шығарға, қас үлектен туған кәтепті қара нар керек біздің бұл іске» деген жолдарда еркіндік идеясы күрестің ауыр салмағымен ұштасады. Еркіндікке жету үшін тек ниет жеткіліксіз; оған төзім, табандылық, ауыр жүк көтеретін қайрат қажет. «Қара нар» бейнесі осы тұста жай ғана күштің символы емес, тарихи жүкті арқалайтын ер мінездің метафорасы. Ақын мұнда азаттықты эмоциялық

серпінмен ғана емес, ұзаққа созылатын күрестің этикасымен байланыстырады.

Махамбет жырларындағы еркіндік идеясының екінші қабаты – ішкі рух еркіндігі. «Мен, мен едім, мен едім, мен Нарында жүргенде, еңіреп жүрген ер едім» деген жолдар көбіне батырдың өзін таныстыруы ретінде қабылданады. Алайда бұл жердегі «мен» менмендік емес, отарлық қысым мен хандық зорлыққа қарсы тұрған ер тұлғаның рухани дербестігі. Ақындық «мен» ұжымдық сипатқа ие: ол бір адамның психологиялық портреті емес, ел намысының тілге айналған қалпы. Сондықтан Махамбеттегі «мен» – «бізге» бастайтын поэтикалық есік. Бұл «мен» иілмейді, жалтақтамайды, өзін тарих алдындағы жауапкершіліктен бөліп қарамайды.

Осы тұста еркіндік пен намыс байланысы ерекше көрінеді. «Ар-намысымды қашырман» деген тірек ұстаным ақын поэзиясында ашық не астарлы түрде қайта оралып отырады. Еркіндік – Махамбет үшін сыртқы саяси ахуал ғана емес, арды сақтаудың жалғыз мүмкіндігі. Құлдыққа көну ең әуелі рухтың жеңілісі болып саналады. Сол себепті оның өлеңдерінде еркіндік идеясын танытатын лексика көбіне батырлық, ар, намыс, серт, кек, жігер сөздерімен қатар жүреді. Бұл семантикалық өріс ақын дүниетанымында азаттықтың моральдық табиғатын көрсетеді.

Еркіндік идеясы Исатай бейнесі арқылы да терең ашылады. «Тайманның ұлы Исатай» жырында батыр жеке адам ретінде емес, халық үмітінің жинақталған тұлғасы ретінде бейнеленеді. Исатайға арналған мадақ сөздер еркіндікке ұмтылған елдің өзіне берген бағасындай естіледі. Батыр бейнесінің асқақталуы бекер емес: азаттық мұраты поэзияда нақты тұлға арқылы тарихиланады. Махамбет Исатайды жоқтай отырып, тек серігін жоқтамайды, еркіндік жолындағы уақытша жеңілістің салмағын көтереді. Бірақ осы жоқтаудың өзінде күйреу жоқ, қайта серттің күшеюі бар.

«Мұнар күн» толғауы еркіндік идеясының трагедиялық қырын айқындайды. Бұл өлеңде табиғат суреті мен тарихи күйзеліс қабаттасады. Мұнар – тек ауа райының белгісі емес, азаттық жолының бұлдырланған сәті. Дегенмен бұл бұлдырлық үмітсіздікке әкелмейді. Ақынның трагедияны суреттеуі еркіндік идеясын әлсіретпейді, керісінше оның құнын арттырады. Азаттықтың бағасы күрестің ауырлығымен өлшенеді. Сондықтан Махамбеттің мұңы дәрменсіз мұң емес; ол – қайта серпілуге жинақталған рух.

«Соғыс» сияқты жырларында еркіндік идеясы жауынгерлік эстетикамен ұштасады. Мұнда қылыш, найза, тұлпар, сауыт, садақ секілді қару-жарақ атаулары жай тарихи декорация қызметін атқармайды. Олар азаттық күресінің материалдық әлемін жасайды. Осы заттық бейнелер арқылы поэзия дерексіз ұғымды нақты әрекет кеңістігіне түсіреді. Еркіндік сөйтіп ұран күйінде қалмай, аттың дүбірі, қарудың жарқылы, жорықтың шаңы, сарбаздың серті түрінде көзге көрінетін болмысқа айналады.

Махамбет жырларының көркем қуаты еркіндік идеясын тек мазмұн арқылы емес,

формалық деңгейде де жеткізеді. Қысқа тармақтар, екпінді синтаксис, қайталау, дыбыстық серпін, ұранға жақын интонация – бәрі бірігіп жырдың ішкі энергиясын күшейтеді. Мысалы, «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңіндегі қатарлас синтаксистік құрылымдар қимылдың үздіксіздігін сездіреді. Ал «Мен, мен едім, мен едім» түріндегі қайталау тұлғаның ішкі қуатын, өз-өзіне сенімін және рухани тайсалмауын алдыңғы қатарға шығарады. Осылайша поэтикалық форма еркіндік мазмұнына толық қызмет етеді.

Талқылау

Жүргізілген талдау Махамбет поэзиясындағы еркіндік идеясын ұштаған құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді: тарихи азаттық, моральдық тәуелсіздік, поэтикалық дербестік. Бұл ұштаған бір-бірінен ажырап тұрған жоқ. Егер тарихи азаттық болмаса, адамдық ар қорланады; егер ішкі еркіндік болмаса, күрес әлсірейді; егер поэтикалық сөз тәуелсіз болмаса, халықтық мұрат көркем бейнеге айналмайды. Махамбеттің ерекшелігі – осы үшеуін бір мәтіннің бойында табиғи түрде тоғыстыруы.

Практикалық тұрғыдан алғанда, Махамбет жырларындағы еркіндік идеясын оқытуда тек көтеріліс тарихын мазмұндаумен шектелу жеткіліксіз. Сабақта өлеңнің ішкі поэтикасын, «мен» концептісін, батырлық метафораларды, қайталама мен үндеу тәсілдерін талдату қажет. Сонда оқушы еркіндікті тек саяси ұғым ретінде емес, азаматтық мінез, ар-ождан өлшемі, жауапкершілік категориясы ретінде қабылдайды. Жоғары мектепте бұл материалды ұлттық идея, әдебиет және тарих сабақтастығы, қарсылық әдебиеті, тарихи поэтика, дискурс теориясы секілді арналарда пайдалануға болады.

Махамбет поэзиясын қазіргі қоғамдық санада қолданудың тағы бір жолы – оны формалды патриотизм емес, жауапкершілік мәдениетін қалыптастыратын мәтін ретінде оқу. Ақын жырлары жас ұрпаққа еркіндіктің сый емес, күреспен келетінін; намыстың сыртқы сән емес, ішкі тәртіп екенін; сөздің де қару секілді қызмет атқара алатынын ұғындырады. Сондықтан Махамбет мұрасы тәрбие жұмысында, құндылыққа негізделген білім беруде, ұлттық жадты жаңғыртуда маңызды рухани ресурс болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Махамбет Өтемісұлы жырларындағы еркіндік идеясы қазақ поэзиясындағы ең тұтас әрі ең қуатты көркем концепциялардың бірі болып табылады. Зерттеу нәтижесі ақын поэзиясында еркіндік ұғымының тек ұлт-азаттық күрес мазмұнымен шектелмейтінін, оның адамдық ар-намыс, ер мінезі, тарихи жауапкершілік және рухани тәуелсіздікпен тұтасып жататынын көрсетті. Махамбет жырларында азаттық жолы батырлық әрекет арқылы, лирикалық «меннің» тайсалмас болмысы арқылы және поэтикалық тілдің серпінді құрылымы арқылы көркем жүзеге асады. Ақынның «ереуіл», «найза», «қара

нар», «қазанат», «мұнар күн» секілді бейнелері еркіндік идеясын нақты тарихи көрініс пен символдық мағынада қатар танытады. Осы тұрғыдан алғанда, Махамбет поэзиясы өткен дәуірдің ескерткіші емес, еркіндіктің мәңгілік рухани мәтіні болып қала береді. Оның жырларындағы азаттық ұраны бүгінгі оқырман үшін де тарихи жадты жаңғыртатын, ұлттық мінезді бекітетін және азаматтық сананы тереңдететін көркем күшке ие.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Камарова Н. С. Маңғыстау өңірі ақындық-жыраулық мектебінің ерекшеліктері // Керуен. 2024. № 3 (84). Б. 264–285.
2. Тоқтар Г. М., Сәрсенбаева Ж. Б., Құрманбаева А. П. Алаш қаламгерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы және ұлттық құндылықтар мәселесі // Керуен. 2024. № 4 (85). Б. 183–194.
3. Махамбет өлеңдері мен күйлері – руханият жаңғыруы: республикалық әдістемелік-практикалық конференция материалдары. Астана, 2024. 247 б.
4. Kozhashev M., Temirbolat A., Tleubayev S., Aisultanova K., Sargeltayeva A. Genre and stylistic originality of Kazakh poetry of the first half of the twentieth century // Cuadernos de Investigación Filológica. 2025. Vol. 57. P. 27–45.
5. Labetska Y., Nikolchenko M. National identity and resistance in Mykola Akhbash's original and translated Rumeika-language poetry // World Literature Studies. 2025. Vol. 17, № 3. P. 88–99.
6. Hojimatov M. National Identity – National Poetry – National Independence // Sarcouncil Journal of Arts and Literature. 2025. Vol. 4, Issue 2. P. 1–5.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.